CBÜ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ **Cilt:14, Sayı:2, Haziran 2016**

Geliş Tarihi: 08.12.2015 **Doi Number:** 10.18026/cbusos.23418 **Kabul Tarihi:** 30.06.2016

TÜRKİYE'DE MERKEZ SAĞ İDEOLOJİSİNİ SİYASİ HAREKET ÜZERİNDEN TEMELLENDİRME DENEMESİ

Baki ERKEN[1]

ÖZ

Türkiye'de merkez sağ siyasi bir hareket olmasının yanı sıra sağ içerisinde bir siyasi düşüncedir. Tartışmalara karşın, merkez sağ siyasi düşüncesinin eklektik ve bütünsel bir ideoloji olduğu söylenebilir. Demokrasi, milliyetçilik ve muhafazakârlık, dini muhafazakârlık ve Atatürkçülük merkez sağ ideolojisinin temel siyasi unsurlarıdır. Merkez sağ hareketini başlatan demokrasi milli irade söylemiyle popülist bir şekilde dile getirilir. Milliyetçilik ve muhafazakârlık hâkim ideolojiler olarak merkez sağda yer alır. Merkez sağın dine ilişkin görüşleri, din ve vicdan özgürlüğünü ve laikliği beraber içerdiği şekliyle "dini muhafazakâr" olarak nitelendirilmelidir. Merkez sağda Atatürkçülük, muhafazakârlık nedeniyle Kemalizm eleştirisi ile vardır. Merkez sağ bu ideolojik unsurları ile Türk siyasi hayatında belirli dönemlerde hâkim ve ayrıksı bir hareket olabilmiştir.

Anahtar Kelimeler:*Merkez Sağ, İdeoloji, Türk sağı, Türk Siyasi Hayatı.*

AN ESSAY ON STRUCTURING CENTRAL RIGHT IDEOLOGY IN TURKEY THROUGH POLITICAL MOVEMENT

ABSTRACT

Central right in Turkey is a political thought inside the right in addition to being a political movement. Despite the discussions, central right political thought can be considered as an eclectic and comprehensive ideology. Democracy, nationalism and conservatism, religious conservatism and Atatürkçülük are the basic ideological elements of the central right ideology. Democracy, initiating central right movement, is demonstrated popularly through national will discourse. Nationalism and conservatism are placed in central right as dominant ideologies. The religious ideas of central right should be titled as "religious conservatism", including both freedom of religion and secularism. Atatürkçülük exist in central right with critics of Kemalism due to conservatism. Central right with these ideological elements can become dominant and peculiar movement in Turkish political life.

Keywords: *Central Right, Ideology, Turkish right, Turkish Political Life.*

[1] Doktora Öğrencisi, Gazi Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi A.B.D., bakierken@gmail.com.

Giriş

Türkiye'de merkez sağ bir siyasi hareket olarak adlandırılırken aynı zamanda önemli bir siyasi düşüncedir. Uzun sürelerle iktidarı elinde bulunduran merkez sağ partileri aktif siyasetin ve halkın gündemi olduğu kadar özellikle 90'lı yıllardan itibaren akademinin de uğraş alanlarından biri olmuştur. Türkiye'de merkez sağ, siyasi hayat alanında Türk akademisi içerisinde en çok tartışılan konulardandır. Merkez sağın akademide bu kadar çok tartışılmasının belli başlı nedeni siyasi düşünce konusunda ortak bir analize varılamamasıdır.

1946 yılında Demokrat Parti (DP)'nin kurulması ile çok partili siyasi hayat başlarken sağ siyaset ve merkez sağ da başlamıştır. 10 yıllık DP iktidarı sonrasında 1961 yılında Adalet Partisi (AP) DP'nin devamı olarak siyasetteki yerini almış ve merkez sağı temellendirmiştir. 12 Eylül 1980 darbesi sonrasında ise merkez sağ Anavatan Partisi (ANAP) ve Doğruyol Partisi (DYP) ile devam etmiştir. Dolayısıyla, DP'den DYP'ye uzanan bir siyasi hareketten bahsetmek mümkündür. 1960'lı yıllarda Ülkücü Hareket ile Milli Görüş siyasi hareketlerinin ortaya çıkması merkez sağı ılımlılık ve merkeziyetçilik bakımından daha da ayrıksı noktaya getirmiştir. Bugün merkez sağ partileri yok olmaya yüz tutarken, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) ülkenin 13 yıldır en uzun sağ iktidar dönemini yaşatmaktadır. Popülerliği, kitle partisi olması ve ideolojik içeriğiyle merkez sağ partisi olarak nitelendirilebilecek AKP'nin merkez sağ içerisinde yer alıp almadığı tartışmalıdır.

Merkez sağın siyasi hareket olarak incelenmesinin yanında bir siyasi düşünce olarak ele alınması akademik açıdan önemlidir. Merkez sağın siyasi düşüncesini ele aldığımızda akla bazı sorular gelmektedir: Merkez sağ ideolojisi var mıdır, eğer böyle bir ideoloji varsa merkez sağ ideolojisi nedir ve hangi siyasi unsulardan oluşur? Burada iddia edilmektedir ki; kapsamlı siyasi fikirleri içerdiği görülen merkez sağın bir bütünsel siyasi düşüncesi, yani ideolojisi vardır. Siyasi hareketten yola çıkılarak bu, açıklanabilir. İşte, bu makale merkez sağ ideolojisini açıklamaya çalışmaktadır.

Makalede öncelikle merkez sağa ilişkin siyaset anlayışı anlamında "merkez sağ düşüncesi" kavramı kullanılmıştır. Bu kavram "zihniyet" ya da "anlayış" kavramlarına denk düşer. Merkez sağın belirli bir siyasi fikirler bütünü anlamında ideoloji olduğu kabulü nedeniyle "merkez sağ ideolojisi" kavramı da sürekli kullanılmıştır. Merkez sağın ideolojik içeriği akademide farklı şekillerde ifade edilmiştir. Bu konuda önemli akademik çalışmalar

yapan Nuray Mert, merkez sağın siyasi düşüncelerini; demokrasi ve sivil toplum, milliyetçilik, (dini) muhafazakârlık, laiklik ve yerlilik olarak belirtir.[2] Bizce, merkez sağ ideolojisi dört temel başlığa ayrılarak incelenebilir. Başka bir deyişle, dört temel ideoloji veya siyasi unsur (milliyetçilik ve muhafazakârlık birlikte ele alınmıştır) merkez sağın siyasi fikrini oluşturur. Bunlar: demokrasi, milliyetçilik ve muhafazakârlık, dini muhafazakârlık ve Atatürkçülük'tür.

Merkez sağ siyasi düşüncesinin anlaşılması için makalede sağ, Türk sağı ve merkez sağın kavramsal ve teorik incelemesine kısaca yer verilmiştir. Ayrıca, Türkiye'de merkez sağın ideoloji olup olmadığı tartışması ile beraber merkez sağ ideolojisinin temel özelliklerine öncelikle yer verilmiştir. Bunlardan sonra merkez sağın yukarıda belirtilen ideolojik unsurları ayrı bölümler halinde anlatılmıştır. Makalede merkez sağ ideolojisi daha çok siyasi hareket üzerinden açıklanmıştır. Bu düşünceye kaynaklık edebilecek düşünürlerin fikirlerine ayrıca yer verilmemiş, ideoloji daha çok siyasi ilişkiler, parti ve lider politikaları ile söylemleri temelinde ele alınmıştır. Ayrıca, merkez sağ hareketinin tarihsel boyutuna pek yer verilmemiştir.

Merkez sağı ideolojik olarak açıklamaya çalışan bir deneme mahiyetindeki bu makalenin temel amacı; merkez sağ ideolojisini temellendirmektir. Bilimsel olması iddiası ile makalenin merkez sağa ilişkin akademik çalışmalara katkı sunması temel hedeftir.

1. Türkiye'de Sağ, Merkez Sağ ve Merkez Sağ İdeolojisi

Siyasi düşünceleri sınıflandırmada en çok kullanılan yöntemlerden birisi sağ-sol ayrımıdır. Fransız Kurucu Meclisi'nin ilk toplantısındaki oturma düzeninden beri sağ kavramı kraliyet yanlılığından dolayı gericilikle (muhafazakârlıkla), sol kavramı da radikallik (devrim) ve eşitlikle ilişkilendirilmiştir. Fakat, günümüz dünyasında sağ ve sol ayrımı basit bir şekilde gericilik ve devrim arasındaki ayrımı yansıtmamaktadır.[3] Giddens sağ ve sol kavramlarına felsefi yaklaşarak, var olanı doğal görüp korumakla, var olanı insan yapısı eşitsizliğinin yansıması olarak görüp karşı çıkmak arasındaki farka vurgu yapar. Buna göre, sağ gelenekçi ve muhafazakâr; sol ise değişimcidir.[4] Bobbio ise sağ ve sol ayrımında geleneği referans almakta, sağcı kişiyi geleneği korumakla yükümlü

[2] Nuray Mert, *Merkez Sağın Kısa Tarihi,* Selis Kitaplar, İstanbul, 2007.

[3] Norberto Bobbio, *Bir Politik Ayrımın Anlamı Sağ ve Sol*, çev. Zafer Yılmaz, Ankara, 1994, s.30.

[4] Anthony Giddens, *Sağ ve Solun Ötesinde,* Çev. Müge Sözen, Metis Yayınları, İstanbul, 2009, s.9-10.

olan, solcuyu ise geleneklerden ötede tüm ayrımcılıklara karşı gelen kişi olarak tanımlamaktadır.[5] Yine de, sağ ve sol ayrımını sağlayan net değerleri tanımlamak ve bazı değerlerin hangi tarafa ait oluğunu belirlemek zordur. Özgürlük ve demokrasi bu ayrımı zorlaştıran değerlerdendir. Değerlere nazaran, siyasi ideolojileri sağ ve sol olarak sınıflandırmak daha mümkündür. Genel kabule göre, siyasi ideolojileri soldan sağa doğru bir doğrusal çizgiye koyduğumuzda, komünizm ve faşizm sırasıyla sol ve sağ uçları oluşturur. Sol tarafta yer alan sosyalizmden sonra sağ, liberalizm ile başlar, muhafazakârlık ve milliyetçilikle devam eder. Burada Marksizm sosyalizm içerisinde yer alırken sosyal demokrasi ondan sonra gelir.[6] O halde, sağ dediğimizde, siyasi değerler olarak gelenekçiliği, bireyselciliği ve (liberal) demokrasiyi, ideolojiler olarak da temelde liberalizmi, muhafazakârlığı ve milliyetçiliği içeren bir siyaseti anlamamız gerekiyor.

Sağın birbirine eklemlenmiş ideolojilerden oluştuğunu açıklayacak şekilde net ve ayrıksı bir siyasi düşünce anlamında Türk sağından bahsetmek mümkün değildir. Fakat, bu, sağın ideolojik içerikle tanımlanamayacağı ve bir siyasi düşünce olarak Türk sağından bahsedilemeyeceği anlamına gelmemektedir. Türk sağının ideolojik içeriğinden bahsedersek, öncelikle ılımlılığı veya merkeziyetçiliği dikkate almak gerekir. Türkiye'deki siyasi kültür ve siyasi rejimin kurulu düzeni, batının aksine faşizm veya ırkçılık ve dini fundemantalizm (Türkiye'de siyasi İslamcılık) gibi aşırı ideolojilerin etkin olmasına izin vermemiştir. Türk sağı fikirsel olarak büyük ölçüde liberalizm, muhafazakârlık ve milliyetçilikten beslenir. Bunlardan milliyetçilik ve muhafazakârlık birbiriyle bütünleşirken diğer ideolojilere önemli biçimde sirayet etmiştir. Muhafazakârlık geleneğin savunusu olarak toplumda her dönem hakim olmuş ve Türk sağının vazgeçilmez ideolojisi olmuştur. Çok partili döneme geçiş ile birlikte merkez sağ partilerince temsil edilen muhafazakârlık radikal kültürel modernleşmeye karşı popülerleştirilmiştir. Dini muhafazakârlığı en baştan önemli ölçüde içeren merkez sağ 60'lı yıllardan itibaren siyasi İslamcı Milli Görüş hareketinin ortaya

[5] Bobbio, a.g.e., s.89-90.

[6] Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler*, çev. Ahmet Kemal Bayram vd., Adres Yayınları, Ankara, 2010, s.33-34.

çıkması ile merkeze çekilmiştir.[7] Milliyetçiliğin ve liberalizmin ise önce entellektüel alanda sonra siyasi alanda etkili olduğunu görüyoruz. Cumhuriyet ile beraber ulus devlet ideolojisi olarak milliyetçilik siyasi iktidar alanında fikirsel anlamda etkinken Türkçülük olarak elit bir çevre tarafından savunulmuştur. 60'lı yıllardan itibaren muhafazakârlık ile toplumda ve siyasi alanda etkili olan milliyetçilik özellikle sol karşıtlığında popülerleştirilmiştir. Bu dönemde merkez sağ partilerinin de temel söylem ve politikalarında etkili olmuştur.[8] Salt bir ideoloji olarak elit bir kadro tarafından benimsenen liberalizm Türk sağını önemli biçimde etkilemiştir. Demokrasi ve liberal siyasi düzen her zaman merkez sağ tarafından savunulurken liberal iktisadi politikalar belirli dönemlerde uygulanmıştır.[9] Bu siyasi akımlar doğrultusunda sağ içerisinde belli başlı üç siyasi hareket olduğu söylenebilir: merkez sağ, ülkücü hareket ve milli görüş.

Siyasi hareket ve düşünce bakımından sağın önemli parçalarından birisi merkez sağdır. Siyasette merkez, iki uç siyasi düşünce arasında merkezi bir siyasi düşünceyi ya da hareketi ifade eder. Siyasette merkez, sağ ve sol olduğunda anlam taşır. Buna göre merkez iki alanda kullanılır; sağ ve sol siyaset arasında bir yer ya da sağ veya sol içerisinde aşırı sağ/sol uç siyaset arasında bir yer. İlk kullanıma göre merkez, Batı'da genelde sosyalist/komünist ve faşist politikalara karşı olmak anlamında kullanılmıştır. İkinci kullanıma göre ise, merkez sağ ya da merkez sol genelde Batı'da kitlesel, popüler partilerce temsil edilen, sağ ya da solun içinde, ama aşırı ideolojilerden uzak siyasi hareketler anlamında kullanılmıştır. Siyasette merkezden ziyade merkez sağ ya da merkez soldan bahsetmek daha mümkündür. İşte, merkez sağ dediğimizde, ilk olarak sağın içinde ama aşırı sağ değerlerden ve ideolojilerden uzak bir siyasi hareket veya düşünce kastedilir. İkinci olarak, merkez sağ siyasi hareketleri popülisttir, geniş kitlelere dayanır; karmaşık ve geniş ideolojileri kapsadığı için kitle partilerince temsil edilirler. Yine, merkez sağın ulus ve devletle bağı güçlüdür, söylemlerde ve

[7] Türkiye'de muhafazakârlığın gelişimi için bknz.: Hüseyin Şeyhanlıoğlu, *Türk Muhafazakârlığının Kurumsallaşması ve Demokrat Parti, Kadim Yayınları*, Ankara, 2011, s.58-101.

[8] Türkiye'de milliyetçiliğin gelişimi için bknz.: Süleyman Seyfi Öğün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000, s.130-134.

[9] Türkiye'de liberalizmin gelişimi için bknz.: Mustafa Erdoğan, "Liberalizm ve Türkiye'deki Serüveni", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 7 Liberalizm,* ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.23-40.

politikalarda ulusal veya devletçi anlayışlar etkindir. Son olarak, merkez sağ partileri kitlesel olduklarından ve ulusal çıkarları göz önüne aldıklarından kalkınma, ekonomik güçlenme ve adalet gibi toplumsal ve büyük reformlar, politikalar hükümet hedefleridir.[10]

Literatürde Türkiye'de merkez sağ denildiğinde öncelikle bir siyasi hareket kastedilir. DP Türkiye'de partileşme esasında demokratikleşmeyi başlattığı gibi merkez sağı da başlatmıştır. Türk siyasetini inceleyen önemli akademisyenlere göre, DP'nin kuruluşuna kitlesel bir muhalefet neden olmuştur ve bu muhalefet daha çok Cumhuriyet sonrasında yoğunlaşan radikal değişikliklere ve tek parti idaresindeki otoriter yönetime karşıdır ve daha çok kültüreldir.[11] 27 Mayıs ile DP'nin kapatılması sonrasında bu kesim AP'de toplanmış ve AP yöneticileri DP'nin devamı olduğunu beyan etmişlerdir. Gerçekten de AP kuruluş programı ana hatlarıyla DP programının yeni Anayasanın gereklerine uydurulmuş haliydi.[12] AP sadece merkez sağı devam ettirmekle kalmamış, sağda ideolojilerin partileşerek birbirinden ayrıldığı 1960 ve 70'li yıllarda merkez sağı temellendirmiştir. Bunda Ülkücü Hareket'ten ve Milli Görüş'ten ayrılmasının payı büyüktür. Siyasi hayatın yeniden başladığı 12 Eylül 1980 sonrasında ise merkez sağ kitlesi öncelikle ANAP'ta toplanırken, büyük ölçüde AP kadrolarını barındıran DYP sonradan merkez sağın ana partisi olmuştur.

İdeolojileri belirli bir dünya görüşüne dayanan sistematik düşünce topluluğu olarak tanımlarsak, merkez sağ siyasi akımını veya düşüncesini de ideoloji olarak tanımlayabiliriz. Yani, merkez sağ ideolojisinden bahsedilebilir, herhangi biri kendisini merkez sağcı olarak tanımlayabilir. Şüphesiz ki, merkez sağ milliyetçilik ve muhafazakârlık gibi net fikirler ifade eden klasik ideolojilerden farklıdır. Burada önemli olan merkez sağın belirli siyasi düşünce veya kavramlarla açıklanabilen, sistematik ve bütünsel bir düşünce olduğudur. Akademik alanda Türkiye'de merkez sağın bütünsel bir

[10] Batı'da merkez ve merkez sağ partileri için bknz. Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976.

[11] Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği,* Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010, s.175, İlkay Sunar , "Demokrat Parti ve Popülizm", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedis*i, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.2076, Ergun Özbudun, *Challenges to Democratic Consalidation*, Lynne Rienner Publisher, Colorado ve London, 2000, s.22 ve Mert, a.g.e., s.12.

[12] Tevfik Çavdar, "Adalet Partisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s.2090.

siyasi düşüncesi, yani ideolojisi olmadığı şeklinde ciddi iddialar vardır.[13] Öncelikle, Türkiye'de sağın ideolojisi veya tezi olmadığı iddiası merkez sağa atfedilerek yapılır. Fakat, sağın bütünsel bir ideolojisi ve net tezleri olması gerekmez. Kaldı ki, kültürel muhalefet ile çevreyi temsil etme işlevi gibi birçok tezleri sağa atfedebiliriz. Bir başka tür iddiaya göre; merkez sağ partileri ve liderleri her daim pragmatist ve popülist davrandıkları için ortak bir siyasi düşünceden bahsetmek mümkün değildir. Fakat, merkez sağı bir pragmatizm alanı olarak gören bakış açısı onun siyasi yerini de karmaşıklaştırmaktadır. Türkiye'de pragmatizm sadece sağa ve merkez sağa atfedilemez, benzer genellemeler 70'li yıllarda popülist CHP için de yapılabilir. Ayrıca, siyasi devlet anlayışı gereğince merkez sağ partileri ve liderleri çoğu zaman her türlü pragmatist amaçlardan uzak olarak devlet politikalarını yürütmüştür. Örneğin, merkez sağ hükümetleri güvenlik politikalarını bu şekilde yürütmüştür. Dolayısıyla, Türkiye'de iktidara gelen her siyasi akım veya hareketin pragmatizmi ve siyasi patronajı kullandığı iddia edilebilir.

Liberalizm ve Kemalizm ile olan sorunlu ilişkisinden dolayı da merkez sağ tartışılmaktadır. İlk olarak, Türkiye'de merkez sağı mutlak anlamda liberal olarak tanımlamak mümkün değildir. Aslında merkez sağ DP'den bu yana temel ilkelerini demokrasiden ve siyasi liberalizmden almıştır. Yine, DP iktidarı döneminde ve özellikle de ANAP döneminde önemli iktisadi liberal politikalar uygulanmıştır. Buna karşın, milliyetçilik ve muhafazakârlık merkez sağda liberalizm ile uyuşmayan şekliyle vardır. 80'li yıllarda Türkiye'nin sağını nitelendirmede kullanılan "yeni sağ" kavramı merkez sağ ideolojisinin anlaşılması açısından önemlidir. Neo-liberal politikalar doğrultusunda düşünsel ve siyasi düzeyde dönüşümleri ifade eden yeni sağ özellikle iktisadi politikalar bakımından ANAP tarafından temsil edilmiştir.[14] Bu dönemde merkez sağ geleneğini sürdüren DYP ise güvenlik politikaları ve sivil-asker ilişkisi bağlamında olduğu gibi, yeni sağdan oldukça uzak politikalar yürütmüştür. Kaldı ki, merkez

[13] Bu iddialara örnek için bknz. Ümit Cizre, *Muktedirlerin Siyaseti: Merkez Sağ-Ordu-İslamcılık*, İletişim Yayınları, Ankara, 1999, s.29-56, Tanel Demirel, *Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.338-346, Yüksel Taşkın, "Türkiye'de Sağcılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 9 Dönemler ve Zihniyetler*, ed. Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009,s.459. ve Hamit Emrah Beriş, "Türk Sağı ve Liberalizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 7 Liberalizm*, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.391

[14] Alev Özkazanç, "Türkiye'de Yeni Sağ", *Türkiye Ansiklopedisi 15. Cilt*, İletişim Yayınları, 1995, s.1218-1219.

sağ partileri ve liderleri kendilerini hiçbir zaman liberal olarak tanımlamamıştır.[15] İkinci olarak, merkez sağın Kemalizm'in içinden çıktığı, bu nedenle ondan bağımsız varlığını sürdüremeyeceği analizi de yanlıştır. DP kadrolarının CHP içinden çıkması merkez sağın da Kemalizm içinden çıkan bir siyasi düşünce olarak görülmesi düşüncesine yol açmaktadır. Şüphesiz ki, Kemalizm kapsayıcı bir devlet ideolojisi olarak birçok siyasi düşünceyi etkilemiş, sınırlandırmıştır. Fakat, Merkez sağa kaynaklık eden ideolojiler Osmanlı'dan bu yana gelişmişlerdir. Kaldı ki, aralarındaki büyük düşünsel farklılıklar kaynaklık ilişkisini gerçekçi kılmamaktadır. Dolayısıyla, merkez sağ siyasi düşüncesi Kemalizm'in içinden çıkmamıştır, ondan ayrı ve hâkim bir ideolojidir. Buna karşın, merkez sağın batılı modernleşme bağlamında Kemalizm ile aynı köklere sahip olduğu söylenebilir.

Tüm bu anlatılanlarla beraber, Türkiye'de merkez sağ ideolojisinin temel özelliklerinden bahsedersek, en başta, merkez sağ sağa aittir, sağ ile sol arasında değildir. İdeolojik içeriği belirtirsek, milliyetçilik, muhafazakârlık ve (liberal) demokrasi sağın temel ideolojileridir. Yine, merkez sağ Türkiye'ye özgüdür. Batı'da merkez sağ siyasi hareketinden söz etmek mümkün olmadığı gibi, siyasi düşünce olarak da belirginleşmemiştir. Bu nedenle, Türkiye'deki merkez sağ hareketini ve ideolojisini başka bir örnekle kıyaslamak mümkün değildir ve ikisi arasında bir bağ da yoktur. Bir başka temel özellik olarak, merkez sağ siyasi bir harekete dayalıdır. Merkez sağ partilerin tüzük ve politikaları, eylem ve söylemleri merkez sağı aynı zamanda oluşturmuş ve dönüştürmüştür. Merkez sağın en temel özelliklerinden biri de ılımlılık ile ifade edebileceğimiz orta yoldur. Öncelikle, merkez sağ ideolojik olarak içerdiği her fikrin radikallerini değil, olağan, makul veya kapsayıcı olanı kabul eder. Bunun bir yansıması da merkez sağın devrimci değil, reformcu olmasıdır. Merkez sağda ılımlılık veya orta yol sadece ideolojik değil, aynı zamanda pratiktir, yani bir hareket tarzı, davranış biçimidir. Son olarak, merkez sağ ideolojisi eklektiktir. Yani, merkez sağ ideolojileri birbirine eklemlenmiş olarak merkez sağda bulunur ve yeni kapsamlı bir siyasi düşünce oluşturur.

2. Merkez Sağın Temel Unsuru: Popülist Demokrasi

Demokrasi, kavram olarak halkın iktidarına dayanan bir siyasi yönetim biçimidir. Halkın iktidarına dayanan bir yönetim ise ancak halkın seçimlere katıldığı, seçimlerle iktidarın belirlendiği ve

[15] Taşkın, a.g.e., s.460-461.

halkın oluşan siyasal iktidarı denetleyebildiği bir siyasal sistem ve onu oluşturan kurumlarla olur. Demokrasi, halkın doğrudan yönetime katılması şeklindeki ik uygulamadan farklı olarak artık temsil ile olabilmekte, yani yönetime katılmak isteyen halk temsilcileri yoluyla söz söyleme hakkına sahip olabilmektedir. Temsili demokraside siyasal sistemin temel unsurları ise siyasal partiler ve meclis olacaktır. Bu nedenle, adil seçimler, siyasal partiler, ifade özgürlüğü, siyasal partiler, meclis ve denetim mekanizmaları demokrasiyi sağlayan temel kurumlardır. Dahl demokrasinin beş unsurunu saymaktadır: etkin katılım, oy kullanma eşitliği, bilgi edinebilme, gündem üzerinde son söz söyleme hakkı ve yetişkinlerin katılımı.[16] Günümüzde temsili demokrasinin Batı'da en yaygın uygulanış biçimleri çoğulcu demokrasi ve liberal demokrasidir. Liberal demokrasi ayrıca hukukun üstünlüğünü, düşünce, ifade ve örgütlenme özgürlüklerini ve sınırlı devleti içermektedir. Tüm karar alma yöntemleri arasında çoğunluğun kararı en alışılmış ve en önemli yöntem olduğundan demokrasi halkın çoğunluğunun tercihinin belirli bir yönde kullanılmasıyla işlemektedir. Ayrıca, azınlığa hukuk ile tanınmış bazı hakların da verilmesi gerekmektedir. Milli egemenliklerin ortaya çıkması çoğunluğun iradesinin milli irade olarak yansımasına neden olmaktadır. Artık milli irade çoğulcu demokrasi ile ortaya çıkan iradedir.[17]

Türkiye'de merkez sağın tarihi demokratikleşmenin de tarihidir. DP'nin 1946'da kurulmasıyla demokrasinin en önemli ilkelerinden olan çok partililik ve serbest seçimler başlamıştır. Türkiye'de demokratikleşme toplumsal-siyasi yapıdan kaynaklanan bir zorunluluk olarak gerçekleşmiştir. Özbudun bunu Kemalist inkılâplara ve otoriter yönetime karşı kitlesel bir muhalefetin artık siyasete, partileşmeye dönüşmesinin zorunluluğu ile açıklar.[18] Merkez sağ partileri kendilerini Türkiye'de demokrasinin öncüsü olarak sunarlar. Demokrasi, 1946'dan 1950'ye kadar olan DP'nin var olma mücadelesi verdiği dönemde temel söylem olmuştur. Hem parti programlarında hem de seçim meydanlarında her sorunun çözüm yolu demokrasidir. DP'nin demokrasi söylemi iktidar sürecinde, hem Menderes'in konuşmalarında hem de parti programlarında

[16] Robert Dahl, *Demokrasi Üzerine,* Çev. Betül Kadıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2010, s.48
[17] Toktamış Ateş, *Demokrasi,* Ümit Yayıncılık, Ankara, 1995, s.140-153.
[18] Özbudun, a.g.e., s.22

sürmüştür.[19] DP'nin son yıllarındaki milli iradeye dayalı demokrasi söylemi ise DP'nin otoriterleştiği iddialarına yönelik muhalefet yürüten CHP'ye karşı olmuştur.[20] Demokratik ilkeler AP parti tüzüğünün de en önemli ilkeleri arasındadır. AP'nin de temel söylemlerinden biri demokrasidir ve Süleyman Demirel AP döneminden itibaren bir demokrasi savunucusudur. Demirel demokrasi savunuculuğu açısından net, tutarlı ve uygulanabilir görüşlere sahiptir. Demirel'in demokrasi kavramı Batı'da kullanıldığı şekliyle, fakat yerli değerlerle uyum içerisinde olup o günkü siyasi şartlara göre uyumlu hale gelir.[21]

Merkez sağda demokrasi ile ortaya çıkan milli irade en temel vurgudur. Merkez sağ partileri kendilerini milletin yegâne temsilcisi olarak sunarlar.[22] Yine, merkez sağda demokrasi anlayışı çoğunlukçu ve sınırlanabilirdir. Demokratik kurumlarla sağlanan meşruiyet çoğunluğa dayanmakta, fakat tüm millet adına kullanılmaktadır. Çoğunlukçu demokrasinin uygulanışı seçimler ve meclis ile olur, çoğunluğu kazanan partiler iktidar olurlar ve diğer azınlıklara hükmederler. Demokrasi klasik anlayıştaki gibi kutsal ve sınırlanamaz değil, yasalar ve hukuk kuralları içerisinde sınırlanabilirdir.[23] Bununla beraber, AP ve Demirel'in milli irade anlayışının sınırlı iktidar ve muhalefete saygı bakımından DP ve Menderes'e göre daha çoğulcu ve demokratik olduğunu söylemek mümkündür.[24] Üçüncüsü, merkez sağda demokrasi anlayışında

[19] Menderes'in seçim konuşmaları için bknz. Adnan Menderes, *Adnan Menderes'in Konuşmaları Demeçleri Makaleleri Cilt 1*, ed. Haluk Kılçık, Demokratlar Kulübü Yayınları, Ankara, Cilt 1, 1991 ve parti programı için bknz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952,* Arba Yayınları, İstanbul, 1995, s.662.

[20] Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s.286-290.

[21] Tanel Demirel, Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika, s.223-224.

[22] DP'nin milli irade söylemi için bknz. Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, çev. Ahmet Fethi, Hil Yayınları, İstanbul, 2007, s.67-68 ve Demirel'in milli irade söylemi için bknz. Muharrem Özgüven, *Devlet Hayatında 50 Yıl Süleyman Demirel*, Ekonomik Haber Ajansı, Ankara, 1998, s.98.

[23] Menderes'in demokrasi anlayışı için bknz. Sabri Sayarı, "Adnan Menderes: Between Democratic and Authoritarian Populism"*, Political Leaders and Democracy in Turkey*, ed. Metin Heper ve Sabri Sayarı, Lexington Books, Lanham, 2002, s.66 ve Demirel'in demokrasi anlayışı için bknz. Cüneyt Arcayürek, *Demokrasi Dönemecinde Üç Adam*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s.461- 466.

[24] Tanel Demirel, Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika, s.223-224.

yasalara bağlılık ve eşitlik önemli bir yer tutar. Demokrasi, güvenlik, eşitlik ve adalet ancak yasalarla, Anayasayla sağlanır.[25]

Modern liberal demokrasinin temel anlayışlarından birisi sivil siyaset karşısında sınırlı bir askeri güç savunusu ve askerin siyasete müdahalesinin reddidir. Merkez sağ partilerinin öncelikli hedefi sivilleşmeden ziyade askeri müdahaleleri engellemek olmuştur.[26] Milli irade ve demokrasi anlayışının gereği olarak AP 27 Mayıs'ın getirdiği tepki ortamında askere söylemleriyle ve eski DP'lilere olan saygısıyla tepki göstermiş, 12 Mart'ta meclisin açık tutulması için hükümetten çekilmiş, kurulan hükümetlerden desteğini çekmiş ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde askerin adayını desteklememiştir. 12 Eylül sonrasında ise sürgüne gönderilen lider olarak hem sözle hem de parti kurma çalışmalarıyla sert tepki göstermiş, 82 Anayasasına hayır kampanyası başlatmış ve siyasi yasakların kaldırılması için ülke çapında mitingler düzenlemiştir.

Merkez sağın vurgu yaptığı diğer önemli kavram da temel hak ve özgürlüklerdir. DP 1946-1950 yılları arası propagandasını hürriyet ve demokrasi temaları üzerine yoğunlaştırmıştır.[27] Parti programında hürriyetler temel ilkeler arasında yer alır.[28] Genel olarak, temel hak ve hürriyetlere vurgu 80'li yıllarda merkez sağın temel söylemlerinden biri haline gelmiştir. Demokrasi anlayışı gibi merkez sağda özgürlükler de sınırlanabilirdir. Bu sınırlama liberal anlayıştan daha katı ve geniştir. Hem DP hem de AP komünizm tehdidi karşısında demokrasinin ve özgürlüklerin komünistler aleyhine sınırlanmasını savunmuştur.[29] Merkez sağda özgürlükçü anlayışın en fazla görüldüğü alan ise din ve vicdan hürriyetidir. Merkez sağ siyasi tabandan gelen beklentinin karşılığı olarak dini hürriyetleri önemsemektedir. DP ve AP iktidarları bu alanda geniş bir özgürlük alanı sunma çabalarına girişmiştir. Merkez sağın önemsediği bir diğer hürriyet iktisadi liberalizm ile değerlendirilebilecek teşebbüs hürriyetidir. Bu hürriyet özellikle merkez sağın siyasi tabanını oluşturan alt-orta sınıflar için de önemli fırsatlar doğurmuştur.

[25] Demirel'in TBMM'de Yaptığı Konuşma, 23 Nisan 1988, Demirel'in Bafra mitingi, 11 Eylül 1986, Tanju Cılızoğlu, *Zincirbozan'dan Bugüne Demokrasi Mücadelesinde Demirel*, Matay Yayınevi, İstanbul, 1988, s.61.

[26] AP ve DYP'nin sivilleşme politikaları konusunda bknz. Cizre, a.g.e., s.44-45

[27] Menderes, a.g.e., s.170.

[28] Tunaya, a.g.e., s.663.

[29] Menderes için bknz. Menderes, a.g.e., s.8 ve Demirel için bknz. Tanel Demirel, Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika, s.244.

Merkez sağın demokrasiyi temsil etme iddiası öncelikle dayandığı geniş kitle nedeniyledir. Bunu açıklayan önemli bir teori merkez-çevre ilişkisidir. Edward Shils'e göre, merkezi değer ve inançlar toplumun merkezi kurumlarının tepe noktalarında bulunan elitler tarafından oluşturulur ve yayılır. Çevre ise merkezin oluşturduğu değerlerle ortak kültüre bağlanır.[30] Merkez çevre ilişkisini Türk siyasetine uyarlayan Şerif Mardin'e göre; merkez çevre arasındaki çatışma bir yüzyıldan fazla süredir devam eden modernleşme süreci içerisinde Türk siyasetinin altında yatan en önemli toplumsal çatışmadır. Cumhuriyet sonrası Türk siyasi sisteminde kabaca CHP bürokratik merkezi temsil ederken, DP köylü, esnaf ve diğer orta sınıflardan oluşan demokratik çevreyi temsil eder.[31] Başka bir deyişle, Cumhuriyetten bu yana temel iki siyasi gelenekten söz edilebilir: devletin resmi ideolojisinin temsilcisi Cumhuriyetçi CHP geleneği ve milletin sivil siyasetinin temsilcisi merkez sağ geleneği.[32] Kemal Karpat gibi Metin Heper de Türkiye'de egemen bir devlet ile merkez adına hareket eden siyasi seçkinler arasındaki bölünmeyi kültürel olarak nitelendirmiştir. Burada, Cumhuriyet sonrası gerçekleştirilen radikal değişimlere karşı oluşan kültürel tepki vurgulanmaktadır. DP, hâkimiyeti elinde bulunduran bürokratik elite karşı bir protesto hareketi olarak doğmuştur.[33] Demokrat Parti'nin merkeze karşı çevreyi temsil etme işlevi Demirel'de halk-elit ayırımı içerisinde halkı temsil etme olarak yer alır. AP ise DP'nin mirasına sahip çıkarak 27 Mayıs'ın yıktığı halk yönetimini tekrar temsil eden parti rolüne sahip çıkmıştır. Ayrıca, Demirel toplumsal kökeninin halka dayandığını ve onlardan biri olduğunu her yerde belirterek halkın sözcüsü olma iddiasındadır.[34]

Merkez sağda demokrasi söylem ve eylem olarak popülist anlamda dile getirilmektedir. Popülizmi "iktidarı elinde tutan hâkim ittifakı ve ideolojiyi sorgulayan, bu ittifaka karşı iktidar dışı kalmış kitleleri harekete geçiren ideolojiler ve ya akımlar" olarak

[30] Menderes Çınar, "Merkezsiz Siyaset Siyasetsiz Merkez", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 9 Dönemler ve Zihniyetler,* ed. Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.497.
[31] Şerif Mardin, "Center Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", *Daedalus,* Vol. 102, 1973, s.169-190.
[32] Mert, a.g.e., s.18-21
[33] Heper, a.g.e., s.175
[34] Ayşegül Komşuoğlu, *Siyasi Yaşamda bir Lider Süleyman Demirel*, Bengi Yayınları, İstanbul, 2008, s.262-264.

tanımlayabiliriz.[35] İşte, DP'nin kuruluşu, Türkiye'de çok partili demokratik sistemin başlangıcı olduğu kadar popülizmin de başlangıcıdır. AP ise DP'nin misyonunu üstlenen parti olarak kitlesel desteği 70'li yıllara kadar kendinde toplamıştır. 12 Eylül sonrası ANAP ve DYP geniş halk desteğini sağlamaya çalışmış ve bu yönde politikalar uygulamıştır. Türkiye'de merkez sağ popülizmi sadece hitap ettiği toplum kesimler için değil, tüm halk yani millet için yapılmaktadır. Merkez sağ popülizminin özelliklerini belirtirsek, ilk olarak, popülist partiler birçok ideolojik söylemden eklemlenmiş karmaşık bir ideolojik duruş sergiler. Çünkü popülizm halkın farklı kesimlerinin taleplerini dikkate alırken farklı zamanlardaki farklı söylemleri de bir arada tutar. Yine, popülizmin en temel unsurlarından biri de kitleleri peşinden sürükleyecek karizmatik liderlerdir. DP lideri Menderes ve AP ve DYP lideri Demirel bu anlamda karizmatik liderlerdir.[36] Yeni sağ döneminde ise tipik sağ popülist lider özelliğini yine iletişimi güçlü, yenilikçi söylemleri ve halk odaklı seçim çalışmalarıyla Turgut Özal yansıtır. Son olarak, merkez sağ dayandığı çevresel kitle merkezli bir popülist hareket geliştirmiştir. Başka bir deyişle, "Türkiye'de sağ siyasi gelenek başından itibaren büyük ölçüde birinci sınıf vatandaş olma mücadelesi ve hırsını harekete geçiren bir popülizmden beslenmiştir."[37]

3. Merkez Sağın Sağcı Ama Ilımlı Unsurları: Milliyetçilik ve Muhafazakârlık

Milliyetçilik, milleti esas alan bir siyasi düşüncedir. Milletler aynı coğrafi alanı işgal eden ve ortak paylaşılan değerler ve geleneklerin bir araya getirdiği insanların oluşturduğu kültürel varlıklardır. Dil, din, ırk, ortak tarih ve gelenek milletlerin objektif unsurlarıyken aidiyet hissi temel manevi unsurdur.[38] Milletin dışında organik bir toplum oluşturmaları, kendi kendine yönetmeleri ve diğer milletlere karşı ayrı ve bağımsız durmaları milliyetçiliğin temel savlarındandır. Bölünmez bir bütün oluşturan bir milletin kaderi tek devlet oluşturmaktır. J. S. Mill'in de belirttiği üzere millet bir yurttaşlar topluluğudur. O halde, millet-devlet özdeşliği

[35] Sunar, a.g.e., s.2076

[36] Menderes'in karizmatik liderliği ve halk ile kurduğu ilişki için bknz. Samet Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes*, Baha Matbaası, İstanbul, 1967, s.41 ve Demirel'in karizmatik liderliği ve halk ile kurduğu ilişki için bknz. Komşuoğlu, a.g.e.

[37] Mert, a.g.e., s.44-45.

[38] Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler,* çev. Ahmet Kemal Bayram vd., Adres Yayınları, Ankara, 2007, s.197

milliyetçiliğin diğer önemli bir savını oluşturur.[39] Milliyetçilik bir doktrin ya da hareket olarak Fransız İhtilali'nden sonra doğdu. J. J. Rousseau'nun da etkisiyle halk adına hareket ettiklerini ilan eden Fransız devrimcileri kendini kendine yönetim ve Fransız vatandaşlığı fikirleri ile modern milliyetçiliğin ilk fikirlerini yaydılar. 19. yüzyılda Avrupa'da ulusal birliklerin kurulması ile diğer ülkeleri de etkileyen milliyetçilik önce Latin Amerika'ya sıçradı, sonra Avrupa ve Asya'daki imparatorluklarda etkili oldu. Milli rekabetlerin uluslararası düzeydeki sonucu ise dünya savaşları oldu. 1. Dünya Savaşı'ndan Wilson'un ilkesi olan "kendi kendine yönetim" evrensel bir ideal haline gelip Orta ve Doğu Avrupa'da milletlerin inşası süreçlerinde etkili oldu. Savaşın sona erdiremediği milli çıkar yarışı Avrupa'da Almanya ve İtalya'da olmak üzere yayılmacı ve faşist iki devlet yönetimini ortaya çıkardı. 20. yüzyıl boyunca Avrupa'da doğan milliyetçilik doktrini sömürgeci yönetimlere karşıtlık olarak Asya ve Afrika halkları arasında yayıldı.[40]

Merkez sağ partilerinin en fazla vurgu yaptığı kavramların başında milli ve millet gelir. Merkez sağda popülist milli irade söylemi aynı zamanda Rousseau'nun demokratik milliyetçiliğine benzer bir milliyetçiliktir. Merkez sağ liderleri Menderes ve Demirel çok zamanlar milliyetçi söylemlere başvurmuşlardır. Milli irade söylemini milliyetçilikle birleştiren Menderes birçok konuşmasında milliyetçi söylemler kullanmış ve 1957 seçimlerinden az önce din ve milliyetçilik motiflerini öne çıkararak Vatan Cephesi kurulması çağrısında bulunmuştur.[41] Demirel'e göre, demokrasi milli iradenin tecelli ettiği bir rejimdir ve Türk devletinin bekası, gücü ve itibarı buna bağlıdır.[42]

Merkez sağ etnik milliyetçilikten ziyade kapsayıcı bir milliyetçiliği esas alır. Merkez sağın milli irade anlayışı ülkede yaşayan herkesi bir bütün olarak ve Türk milletinin bir parçası olarak görmeyi gerektirir. Parti programında yazdığı üzere Menderes'e göre, DP'nin milliyetçilik anlayışında ırkçılık yoktur. Irkçılık aşırı bir milliyetçilik bile değildir, ayrıştırıcı ve parçalayıcıdır. Önemli olan kişinin kendini Türk hissetmesidir.[43] Demirel'in millet vurgusu da

[39] E. J. Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik Program Mit Gerçeklik*, çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 34-35

[40] Heywood, age. s.191-194

[41] Sunar, a.g.e., s. 2083.

[42] Tanel Demirel, Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika, s.220.

[43] Menderes, a.g.e., s.72.

sınıfsız ve bütünsel bir topluluğa işaret eder. Demirel'de bölünmez bütünlük ülkedeki bütün vatandaşların eşit olduğu, ırk olarak kimsenin üstün olmadığı anlamına gelir.[44] Zaten 60'lı yıllardan itibaren Ülkücü görüşün ortaya çıkışı her iki siyasi akım arasındaki farkı belirginleştirmiştir.

Merkez sağda dinin milliyetçilikle uzlaşması ortaya Türk-İslam sentezinde ifade edebileceğimiz muhafazakâr milliyetçi bir görüşü ortaya çıkarır. DP ve AP tabanları da yoğunlukla milliyetçi muhafazakâr kesimlerle örtüşebilmiştir.[45] Türk sağında hissedilen milli aidiyetin önemli bir yönelimi de devlet ile ilgilidir. Merkez sağın milli iradeye dayalı iktidar söylemi aynı zamanda devleti milletle özdeşleştirme anlamındadır. Devlete olan sadakat milleti temsil etmenin bir sonucudur.[46] Bu düşünce Türk devletinin milleti için var olduğu ve ondan ayrılmaz bir bütün olduğunu söyler.

Merkez sağ milliyetçiliğinin önemli bir yönü de anti-komünizmdir. 40'lı yıllardan itibaren Türk sağı içerisinde ağırlık kazanan anti-komünizm DP döneminde bu kez parti içinde ve icraatlarında devam etmiştir.[47] Zaten Menderes komünistliği bir fikir hürriyeti olarak görmemekteydi.[48] Soğuk Savaş'ın başlangıç yıllarında NATO'ya üye olması ve komünist Kuzey Kore'ye karşı ABD'nin yanında savaşa girilmesi DP hükümetinin Batı'nın yanında yer alarak komünizme karşı olunduğunun önemli bir göstergesiydi. AP döneminde ise Demirel popülist milliyetçiliği en fazla Türk siyasetinde milliyetçi muhafazakârlığın giderek hegemon bir ideoloji olmaya başladığı 70'li yılların sonlarında kullanmıştır. Kullanılan temel argümanlardan birisi de komünizm karşıtlığıdır. Bu politikalar yükselen sola karşı güvenlik kuvvetleri desteğinde "sağ devletin" politikaları olup, Milliyetçi Cephe hükümetleri zamanında ayyuka çıkmıştır.[49]

Merkez sağda milliyetçilik sadece bir inanç değil aynı zamanda bir eylem biçimidir. Milliyetçi eylem aslen vatanseverlikte ve millete hizmet etmekte görülür. Demirel'in milliyetçi söylemi olan "büyük Türkiye" sadece bir merkez sağ söylemi değil muhafazakâr-milliyetçi geleneğe ait söylemdir ve DP döneminde sık sık dile

[44] Özgüven, a.g.e., s.21.
[45] Şeyhanlıoğlu, a.g.e., s.247.
[46] Mert, a.g.e., s.69-70.
[47] Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi,* İmge Kitabevi, Ankara, 1998, s.61.
[48] Menderes, a.g.e., s.8.
[49] Tanel Demirel, Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika, s.199-201.

getirilen "nurlu ufuklar" sloganının bir devamıdır.[50] Bu söylem aynı zamanda refahı, imarı ve kalkınmayı içerir. Demirel'in istediği "müreffeh, kalkınmış, mamur ve inşa edilmiş Türkiye'dir.[51]

Merkez sağın millet, toplum, din ve devlet gibi birçok siyasi olguya ilişkin görüşleri muhafazakârdır. Korumak, muhafaza etmek anlamlarına gelen muhafazakârlık değişime direnen ve gelenekçi tavrın genel ismidir. Muhafazakârlık kendini daha çok teori ve ilke değil karşıtlık ve tepki üzerinden ifade eder. Buna karşın siyasal bir düşüncenin ve ideolojinin de adıdır. Muhafazakârlık ideolojisinin barındırdığı temel düşünceler: gelenek, organik toplum, hiyerarşi ve otorite, mülkiyet ve beşeri eksikliktir. Bunların yanında tarih, din, aile ve devrim karşıtlığı muhafazakârlığın önemli unsurlarıdır. Muhafazakâr fikirler genelde Fransız Devrimi ile sembolleştirilen siyasi, sosyal ve ekonomik değişimdeki gidişe bir tepki olarak doğdu. Milliyetçilik, sosyalizm ve liberalizm gibi akımların etkilerine muhafazakârlık karşı durmaya çalıştı. İdeoloji olarak muhafazakârlık 17. yüzyıldaki İngiltere'de devrime karşı siyasal ve sosyal düzeni savunanlarca temelleştirildi. Otokratik monarşilerin ayakta kaldığı 19. yüzyıl Avrupa'sında ise muhafazakârlık reformlar karşısında katı otokratik değerleri savunuyordu. Ancak 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Hıristiyan demokrat partilerin kurulmasıyla reformlar ve evrensel değerler kabul edilmiştir.[52] Muhafazakârlığın dünya gündemine tekrar gelişi ise 1970'li yıllarda yeni sağın temsilcileri olarak İngiltere'de Thatcher ve ABD'de Reagan yönetimlerinin radikal ve ideolojik muhafazakârlığı uygulamaya koyması iledir.

Merkez sağ muhafazakârlığında en çok vurgulanan kavramların başında devlet gelir. Merkez sağın devlete ilişkin siyasi görüşlerini "siyasi devletçilik" kavramı ile ifade edebiliriz. Devletçiliği, etkili olduğu alanlara göre ikiye ayırmak mümkündür: iktisadi devletçilik ve siyasi devletçilik. Ekonomi alanındaki devletçiliğin devletçilik kavramı ile kullanılması devletin siyasi alanda etkinliğini belirtmek üzere kullanılacak devletçiliği siyasi devletçilik olarak tanımlamayı zorunlu kılmaktadır. Burada kastedildiği biçimiyle, bir tutum ya da ideolojik görüş olarak siyasi devletçilik devletin varlığını bir gereklilikten öte bir zorunluluk olarak gören, ona kutsallık atfedip toplum üzerinde denetim ve güç erklerini kullanma işlevleri yükleyen bir siyasi anlayıştır. Siyasi

[50] Çavdar, a.g.e., s.2092.
[51] Hulusi Turgut, *Demirel'in Dünyası Cilt1,* ABC Ajansı Yayınları, İstanbul, 1992, s.45.
[52] Heywood, age, s.85-89

devletçilik en iyi muhafazakâr ideolojide kendini anlatır. Muhafazakârlara göre devlet otorite ve disiplini sağlayarak toplumu düzensizlikten koruma ihtiyacını yerine getirdiğinden güçlü bir devlet var olmalıdır.[53]

Merkez sağ milliyetçi/yerli ve muhafazakâr bir devlet anlayışını savunmaktadır. Türkiye'de muhafazakârlığın kurumsallaşmasını sağlayan merkez sağ anlayışına göre, en başta devlet var olması zorunlu ve saygı gösterilmesi gereken bir yapıdır. Eğer muhalefet edilecekse devletin kendisine değil, iktidara karşı çıkılır.[54] Fakat merkez sağın savunduğu baskıcı ve müdahaleci devlet değil, güçlü devlettir. İkisi arasında önemli bir fark vardır. Devlet gücünü vatandaşın özgürlüklerine müdahale ederek değil toplumsal düzeni ve güvenliği sağlayarak, halka hizmet ederek göstermelidir. Tek parti döneminden itibaren devam eden önemli bir anlayış da koruyucu devlettir.[55] DP'nin siyasi düzen vurgusu, inkılapların korunacağı ve kanunlar dairesinde hareket edileceği ilkelerinin yer aldığı seçim bildirgelerinde de görülmektedir. Menderes Demokrat Parti'yi bir nizam ve intizam partisi olarak tanımlamıştır.[56] Demirel'in demokratik rejimi devletin bekası ile özdeşleştirmesi de tarihsel ve sürekli devlet anlayışının ürünüdür.[57] Demirel'in devlet ile ilgili görüşleri günümüze kadar önemli bir benzerlikte devam etmiştir. 12 Eylül'den sonra devletin kendisinden ziyade askeri yönetimi ve orduyu eleştiren Demirel Başbakan ve Cumhurbaşkanı olduktan sonra devlet söylemlerine ağırlık verecektir.[58]

Merkez sağda devlet popülizm anlayışı çerçevesinde güçlü liderlik ile halk üzerinde bir hâkimiyet kurar. Osmanlı devlet ve toplum yapısına dayanan güçlü ve otoriter liderlik Menderes'te de görülmektedir. Menderes Başbakanlığı ve parti başkanlığını kendinde toplayarak kendisine partinin değişmez ve vazgeçilmez liderliğinin yolu açılmıştır.[59] Onun en büyük meşruiyeti on yıllık iktidarda ortalama tüm seçmenin yarısından fazlasının oyunu alan bir parti liderliğidir. Karizma ve idealizm etrafında halk ile kurulan

[53] Heywood, a.g.e., s.238.
[54] Ahmad, a.g.e., s.37.
[55] Celal Bayar'ın koruyucu devlete ilişkin görüşleri için bknz. Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, ed. İsmet Bozdağ, İstanbul, 1983, s.41-42 ve Menderes'in koruyucu devlete ilişkin görüşleri için bknz. Menderes a.g.e., s.390.
[56] Menderes, a.g.e., s.140.
[57] Tanel Demirel, Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika, s.265.
[58] bknz. Abdullah Uraz, *Millet Devlet Kucaklaşması,* Eka Haber Ajansı, Ankara, 1994 ve Özgüven.
[59] Ahmad, a.g.e., s.106.

duygusal bağ da onun liderliğini güçlendirmiştir.[60] Bu gelenek içerisinde halkın en büyük temsilcilerinden Süleyman Demirel "devlet baba" olmuştur. Güçlü lider Menderes ile DP otoriter bir devletçilik anlayışı güderken Demirel uzlaşmacı, değişken ve uyum sağlayabilen ilişkiler kurmuştur. Merkez sağın en büyük ve köklü partilerinin lideri olarak yıllarca halk tarafından seçilmeye devam eden Demirel artık kurumsallaşmış bir siyasi şahsiyet ve siyasi ilişkilerde önemsenmesi gereken biri haline gelmiştir. Demirel'in uzlaşmacı ve değişime açık liderliği onun diğer liderlik özellikleriyle uyum içerisindedir.[61] Demirel'e baba lakabının verilmesini altında onun şefkatli, ağırbaşlı ve olgun olma sıfatlarına sahip olduğu düşüncesi vardır.[62]

Merkez sağda siyasi devletçilik görüşü merkez çevre ilişkisi içerisinde çevrenin temsil edilmesi ile çatışmaktadır. Yani, merkez sağ çevrenin ve halkın temsilcisi olmasına rağmen aynı zamanda devleti bilen ve onaylayan bir konumda olduğundan merkeze de uzak değildir. Merkez sağın yönetici kadrolarının önemli bir kısmı devlet içerisinden gelmiştir. Yine, merkez sağ partileri için devlet ve toplumsal düzene verilen önem popülist zihniyetle bağdaştırılamayacak kadar güçlüdür. Popülist hareketlerde protesto önemli bir unsur iken, merkez sağda milli birlik ve beraberliğe verilen önem kitlesel tabana da yansımış, kitlelerin tepkileri hiçbir zaman siyaset ve milli düzen dışına taşmamıştır. Aslında merkez sağın popülist olarak çevreyi temsil etmede öne çıkardığı tepki devlete karşı değil, devleti yöneten merkeze karşıdır. Başka bir deyişle, eleştirilen ya da karşı çıkılan devletin kendisi değil, halka rağmen politika yürüten devlettir.

4. Merkez Sağın Dine İlişkin Siyaset Anlayışı: Dini Muhafazakârlık

Din-siyaset ilişkisini ideolojik düzeyde ikiye ayırarak inceleyebiliriz: dini fundemantalizm ve dini muhafazakârlık. Dini fundamentalizmin muhafazakârlıktan temel farkı ise dinin doğrudan mı yoksa dolaylı olarak mı ele alındığı ile ilgilidir. Yani birisi dini siyasetin referans noktası ve rejimin temel unsuru olarak görürken, diğeri toplum açısından var olması gereken önemli bir unsur olarak görür. Fundamentalizmin temel konusu din ve siyaset ayırımının

[60] Sayarı, a.g.e., s.90-91
[61] Demirel'in kişisel ve liderlik özellikleri için bknz. Turgut, a.g.e.
[62] Uraz, a.g.e., s.3

reddedilmesidir, dini siyasettir.[63] Dini fundamentalistlere göre dinin değer ve ilkeleri birey ve toplumsal olduğu kadar siyasidir. Dini değerler siyasi düzenin temelini oluşturmalı ve yasalar, düzenlemeler de ona göre yapılmalıdır. Muhafazakârlık ise dini siyasal sistemin değil toplum ve geleneklerin temel bir unsuru olarak görmektedir. Başka bir deyişle, din var olması, saygı gösterilmesi hatta kutsanması gereken bir olguyken siyasi kuralların temel değerleri ve siyasal rejimin adı değildir. Bununla beraber, din sadece bireysel bir inanç değil aynı zamanda toplumsal işlevleri olan bir kurumdur. Din toplumu bir arada tutan ve düzeni sağlayan unsurdur.[64] O halde, dini muhafazakârlığı; dini siyasetin merkezine koymadan, onu toplum ve gelenek için önemseyen ve toplum içerisindeki konumunu korumaya çalışan bir düşünce olarak tanımlayabiliriz.

Merkez sağın dine ya da din-siyaset ilişkisine ait görüşleri "dini muhafazakâr" olarak nitelendirilmelidir. Bu anlamda, dini özgürlük alanının, geleneklerin ve toplumun önemli bir parçası olarak gören merkez sağın din anlayışını siyasi İslam'dan ayırmak gerekir. Zaten 70'li yıllarda ortaya çıkan Milli Görüş hareketi iki siyasi akım arasına keskin bir çizgi çekmiştir. Bununla beraber, merkez sağ bireyi dini/geleneksel değerlerin etkisinden uzaklaştırma ve ona dinsel normlardan arındırılmış yeni bir dünya görüşü sunma anlayışına dayanan laikliği reddetmektedir. Dindarlıkla çağdaşlık arasında bir çatışma değil bağdaştırma olduğu kanaati ile dini laiklik ve modernite ile uzlaştırma çabasına girmekte, bu noktada Kemalist elitten ayrılmaktadır.[65]

Merkez sağda din içerikli icraatlar ya iktidarın din üzerindeki kontrolü gevşetilerek din ve vicdan özgürlüğünün arttırılması ya da geleneksel Türk kültürünün yaygınlaştırılması adına yapılmaktadır. DP'nin dini ölçülü bir muhafazakârlık içerisinde kullandığı söylenebilir. DP, programında belirttiği dini eğitimi bir din odaklı eğitim olarak değil, dini hürriyetin gereği olarak görmüştür.[66] DP iktidarın ilk icraatlarından biri Arapça ezan okunmasını serbestleştiren kanun çıkarmasıdır. Bunun yanı sıra, Arapça özel eğitim yeri açmayı yasaklayan kararnamenin kaldırılması suretiyle

[63] Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler*, çev. Ahmet Kemal Bayram vd., Adres Yayınları, Ankara, 2007, s.352-355

[64] Şeyhanlıoğlu, age. s.38

[65] Tanel Demirel, Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika, s.182-184.

[66] Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri'nin dini eğitim konusunda görüşleri için bknz. Meltem Yetener, "Adnan Menderes", *Türk Dış Politikasında Liderler,* ed. Ali Faik Demir, Bağlam Yayınları, Ankara, 2007, s.46

Kuran kurslarının açılması, radyolarda Kuran okutulması, dini derneklerin sayısının çoğaltılması, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın dini eser basması, Yüksek İslam Enstitülerinin açılması, hacca giden Türk sayısının artırılması ve İmam Hatip okullarının sayısının artırılması din alanında yapılan icraatlardır.[67] Feroz Ahmad din alanında icraatların yoğun olduğu DP dönemini; Türkiye'de İslami uygulamaların restorasyonunun gerçekleştiği ve militan laikliğe son verilme istemleri ile belirginleşen dönem olarak adlandırır. DP iktidarının bu konudaki birçok icraatı Atatürkçü rejime aykırı olarak algılanmış ve özellikle CHP ve entelektüel kesim tarafından irtica olarak değerlendirilmiştir. Menderes ise dini irtica söylemlerini elit bir zihniyetin tezahürü olarak görür.[68]

Demirel ise dini muhafazakârlığı söylem olarak kullanmış, AP döneminde birçok kez dine referans yapmış, Müslümanlığı Türk toplumunun temel bir özelliği olarak görmüştür.[69] 80'li yıllarda ise özellikle dini hürriyetleri temel söylemlerinden biri haline getirmiştir.[70] Demirel dini eğitimi bir eğitim hakkı fırsat eşitliği ve din ve vicdan hürriyeti olarak görür. Demirel devletin dine karışmadığı laik bir sistemi savunurken bir yandan da devlete dini bir gençlik yetiştirme rolü verir. Bunun önemli bir nedeni de komünizm karşısında dinin rolüdür. Devlete verilen bu dini eğitim ve daha da özelde din adamı yetiştirme görevi İmam Hatip okulları ve İslam Enstitülerinin yaygınlaştırılması icraatları ile bir ölçüde gerçekleştirilmiştir.[71] Demirel dini icraatların laikliğe aykırı olmadığını düşündüğü noktasında kendini ifade edebilmekte Menderes'ten daha başarılı olmuştur. Bunda merkez sağın giderek kökleşmesi ile daha iyi anlaşılmasının ve siyasi İslam'ın ayrı partileşmesi ile merkez sağdan uzaklaşmasının rolü büyüktür.

DP dini gruplarla çok iyi ilişkiler kurabilmiştir. Tek parti yönetimi boyunca baskı gören dini gruplar DP iktidarı ile birlikte görece rahatlamış ve hareketlerini hızlandırmışlardır. Dini gruplar içerisinde özellikle Said Nursi önderliğindeki Nur Cemaati DP'ye açık destek vermiştir.[72] Demirel ise DP'den miras AP tabanının önemli bir

[67] Şeyhanlıoğlu, a.g.e., s.237-245.
[68] Ahmad, a.g.e., s.469.
[69] Demirel'in dini söylemleri için bknz. Nil Tuncer, "Süleyman Demirel'in Liderliği ve Dış Politika", *Türk Dış Politikasında Liderler*, ed. Ali Faik Demir, Bağlam Yayınları, Ankara, 2007, s.183 ve Komşuoğlu, s.101.
[70] Süleyman Demirel, *Köprü,* Sayı 102, 1986, s.21.
[71] Tuncer, a.g.e., s. 142.
[72] Yetener, a.g.e., s.47.

kısmını oluşturan dini cemaatlerle önemli ilişkiler kurmuştur. Türkiye'de siyasi İslam dışında kalan muhafazakâr kesim demokratik bir siyasi sistemle barışık olan, fakat dini inanış ve yaşantısına saygı isteyen bir anlayışla AP'ye ve Müslüman bir kimlikten hiç de uzakta görünmeyen ve dini referansları kuvvetli olan Demirel gibi bir lidere bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Ayrıca dini eğitimin yaygınlaştırılması gibi uygulamalar muhafazakâr kesimden özellikle dini cemaatler tarafından desteklenmiştir.

Merkez sağın din- siyaset ilişkisine ilişkin görüşlerinin önemli bir unsuru da laikliktir. Laikliği: "dinî ve dünyevî otoritelerin bir diğerinden ayrılması, din işlerinin ferdi, hususi sayılarak ferdin vicdanına terk edilmesi ve devletin dinler karşısında tarafsız kalarak din hürriyetini sağlamasıdır" olarak tanımlayabiliriz.[73] Dolayısıyla, laik devlette hukuk kuralları, kurumsal yapı ve yönetim dahil tüm yönetsel/resmi unsurlarda dini kurallar ve anlayış değil rasyonalite merkezli toplumsal ihtiyaçlar temel alınır. Laik devlet dini esas almazken, laisizmden farklı olarak dine karşı değil, aksine dinin toplumda yaşanmasına saygı gösterir. Aynı zamanda laik devlet dini olmadığı gibi tüm dinlere ve inançlara da eşit mesafede olmak durumundadır. Bu doğrultuda dini özgürlüklerin sağlanması da gereklidir.

Merkez sağ laikliği savunur. Öncelikle dini muhafazakârlık anlayışına sahip merkez sağın laikliği savunması onun dine karşı olmadığının kabulü iledir. Fakat merkez sağ laikliği farklı yorumlar. Merkez sağda Kemalist laikliğin dini toplumun merkezinden çıkararak yerine bilimin ve modern sivil devlet ilişkisinin ikame etmeye çalışmasına, dini resmileştirerek başkalaştırmasına ve dinin devletin kontrolünde olarak dini özgürlüklerin kısıtlamasına karşı çıkılır. Çünkü, merkez sağa göre din saygıdeğerdir, toplumsal bir gerekliliktir ve siyasi alan ve hukuk düzeni içerisinde her türlü yaşanabilmelidir.[74] Celal Bayar'ın DP'nin ikinci büyük kongresinde laiklik ile ilgili düşünceleri merkez sağın laiklik anlayışını özet olarak belirtmesi açısından önemlidir: "Laikliği din hürriyeti manasında anlıyoruz. Laiklik dinsizlik demek değildir… Türk milleti Müslümandır, Müslüman olarak kalacaktır… Dini tedrisat meselesi bu bakımdan önemlidir… Biz dinin siyasete alet edilmesinin şiddetle aleyhindeyiz… Biz irticanın da şiddetle aleyhindeyiz…"[75] Benzer bir

[73] Hamza Eroğlu, *Türk Devrim Tarihi*, Ankara, 1981, s. 347-349.

[74] Peyami Safa, Ali Fuat Başgil ve Mehmet Kaplan'ın Görüşleri için bknz. Tanel Demirel, Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika, a.g.e., s.183-184.

[75] Mükerrem Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1983, s.95-96.

görüş DP döneminde düşüncelerini dile getiren Ali Fuat Başgil tarafından dile getirilmiştir. Başgil dinin toplumsal hayatta önemine vurgu yapar ve pozitivist düşünceye karşı çıkar. Onun en çok vurguladığı düşünce dinin özgürlükle uyumudur, dini hürriyetlerdir. Din devlet ilişkileri ihtiyaçlara dayanan zorunlu ilişkiler olmasına karşın devletin dine aşırı müdahalesi dinin gelişimini engelleyecektir. Türkiye'de devlete bağlı bir din anlayışı vardır. Laiklik ise din düşmanlığı ve dinin reddi olmadığı gibi bir itidal ve muvazene sistemidir.[76]

Demirel ise laikliği muhafazakâr anlamda, din ve vicdan hürriyeti çerçevesinde savunmaktadır. Demirel'e göre laik devlet din işlerine karışmayan, dine saygılı, dini hürriyetleri sağlayan ve bu yönde pozitif uygulamalar yapabilen devlettir.[77] Ayrıca, özellikle merkez sağ hükümetleri zamanında, irticaya inanmamış ve dini uygulamaların irtica olarak nitelendirilmesine karşı çıkmıştır.[78] Dini muhafazakârlığın yanı sıra Demirel bir laiklik savunucusudur. Bu savunuculuğu AP döneminde devam ettiği gibi Cumhurbaşkanlığı süresince şiddetlenerek devam etmiştir. Ayrıca Demirel dinin siyasete alet edilmesine de karşıdır.[79] Demirel'in tüm dönemlerinde bu doğrultuda açık ve anlaşılır bir devamlılık vardır. Fakat, merkez sağın din ve laikliğe ilişkin görüşleri özellikle Demirel'in Cumhurbaşkanlığı ve 28 Şubat dönemleri söz konusu olduğunda karmaşık ve değişken gözükmektedir. Buna karşın, merkez sağın siyasi İslam ile uzlaşmayan dini muhafazakârlık anlayışı gereği Demirel'de de bir devamlılık söz konusudur. Demirel Başbakanlığı dönemlerinde her ne kadar dini eğitim gibi dini muhafazakârlığın gereği bazı icraatlara girişmişse de, onun siyasi hayatı ya da bir bölümü hiçbir zaman siyasi İslam olarak nitelendirilemez. Bu nedenle, 90'lı yıllarda yükselen siyasi İslam aynı zamanda Demirel'in irticayı ciddi bir tehlike olarak görmesine ve laik çevrenin de etkisiyle laiklik ilkesine karşı hassas davranmasına ve onu korumaya yönelmesine yol açmıştır. Gerçekten de siyasi İslam'ın temsil edildiği bir parti olan RP'nin iktidara gelmesi laikliği savunan kişiler tarafından bir tehdit olarak algılanmıştır. Ayrıca, RP'li milletvekillerinin dini siyasete alet eden radikal eylem ve sözleri DYP

[76] Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik,* Kubbealtı, İstanbul, 2011, s.162-188.
[77] Tuncer, a.g.e., s.142.
[78] Süleyman Demirel, *Köprü,* Sayı 101, 1986, s.20-22.
[79] Demirel'in laiklik savunuculuğuna ilişkin görüşleri için bknz. Süleyman Demirel, *Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in Çeşitli Televizyon Kanallarında Yayınlanan Mülakatları,* Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1999, s.476, 512 ve 544

içerisinde de önemli tepkiyle karşılanmış, birçok milletvekili partiden istifa ederek DYP-RP koalisyonuna karşı çıkmıştır.[80] Siyasetten ayrılmasıyla muhafazakâr tabandan kopan Demirel'in laikliği birincilleştirmesinde aslında anormal bir durum yoktur. Fakat merkez sağ açısından Demirel ile ilgili kabul edilemez bir durum demokrasinin irtica tehdidine karşı yadsınmasıdır.

5. Merkez Sağın Devletçi Kökü: Atatürkçülük ve Kemalizm Eleştirisi

Kemalizm, bütünsel bir siyasi düşünce veya bir doktrindir. Birçok yazar Kemalizm'in ideoloji olup olmadığını tartışsalar da siyasi unsurlardan oluşan bütünlüğünü kabul etmiştir.[81] Bu siyasi düşünceyi diğerlerinden ayıran en başta Atatürk'ün şahsında kişiselleştirilmesi ve tek parti döneminin reform ve icraatları ile uygulanması nedeniyle Türkiye'ye özgü olmasıdır. Kemalizm Osmanlı'nın yıkılma zamanında yeni Türk devletinin kuruluşuyla beraber devletin resmi fikri haline gelmiştir. Yani, Kemalizm hem bir siyasi fikir hem de bir uygulamalar bütünü, hareket tarzıdır. Kemalizm ile iç içe geçen bir kavram da Atatürkçülüktür. Atatürkçülük Mustafa Kemal'in düşünce ve eyleminin savunulması, onun izinden gitmektir ve temel ilkeleri 1937'de Anayasaya aktarılan altı ilkedir: Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, laiklik, halkçılık, inkılapçılık ve devletçilik.[82] Kemalizm Atatürkçülük'ten çok daha geniş bir kavram olup Atatürkçülük Kemalizm'in özünü oluşturur.

Devletin resmi ideolojisi olan Kemalizm'in ve Atatürkçülüğün üç siyasi unsura dayandığını söylemek mümkündür: batılı modernleşme, Türk milliyetçiliği ve laiklik. Kemalist modernleşme basit bir yenilikçi ve ilerlemeci değil devrimcidir ve radikaldir. Atatürk inkılaplarının amacı, Osmanlı yenilik hareketlerinden farklı olarak, yeni bir (modern) Türk devleti kurmaktır.[83] Kemalist modernleşmenin temel bir özelliği de batılı modernleşmeyi esas almasıdır, bu doğrultuda hem ütopik hem pratiktir. Milliyetçilik Kemalizm'in oluşum sürecinin temel taşlarından olan ulus devlet

[80] DYP içerisinde RP'**y**e karşı olan muhalefet için bknz. Cüneyt Arcayürek, *Sessiz Darbe,* Bilgi Yayınevi, Ankara, 2002, s.42

[81] Anıl Çeçen, *Kemalizm,* Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1999, Cemil Koçak, "Kemalist Milliyetçiliğin Bulanık Suları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 2 Kemalizm*, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, Levent Köker, *Modernleşme Kemalizm Demokrasi,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2003 ve Suna Kili, *Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli,* İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2003.

[82] Çeçen, a.g.e., s.20.

[83] Kili, a.g.e., s.251.

kurmanın ideolojik unsurudur. Kemalist milliyetçilik milliyetçiliğin bir türüne ait olamayacak kadar eklektiktir. Kemalist milliyetçiliği belli başlı özelliklerine göre şöyle tanımlayabiliriz: Türkiye'yi esas alır ve sınır ötesi bağları (Pantürkizm'i ve Panislamizm'i) reddeder,[84] Türk milletini esas alır; Türkiye'de yaşayan topluluk halk ya da vatandaşlar topluluğu değil millettir[85], milleti kültürel ve idealist olarak bir bütün görür; bu nedenle milleti "dil, kültür ve ülkü birliği"[86] ve "sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitle"[87] olarak tanımlar, milletin temel ruhu olup vatanseverlik anlamında bireyde var olur,[88] ırk esasına dayanmayacak şekilde bir üst kimlik olarak milleti esas alır,[89] fakat etnik Türk özelliği de ağırlıktadır,[90] laiktir ve moderndir.[91] Kemalist laiklik sadece laik devleti değil pozitivist bir anlayışın da etkisiyle laik bir toplumu da hedeflemektedir.[92] Bunun bir sonucu ise Türkiye'de laikliğin sadece bir devlet yönetim biçimi olmayıp fes giyilmesini yasaklayacak kadar müdahaleci ve kapsayıcı olmasıdır. Yurttaşlığa dayalı modern bir sivil devlet ilişkisi de bunun bir parçasıdır. Fakat Kemalist laiklik dine karşı değildir. Karşı çıkılan dinin siyasi alana ilişkin yönüdür. Dinin rolü ancak kişisel bir değer olmaktan ibarettir.[93] Türkiye'de laikliğin en önemli özelliklerinden biri dinin devletin kontrolünde bırakılarak uygulanmasıdır. Bir anlamda din resmileştirilmiştir.[94]

Kemalizm ile Atatürkçülük arasındaki ayırımdan hareket edersek, merkez sağın Kemalist değil, ama Atatürkçü olduğunu söyleyebiliriz. Merkez sağda Kemalizm muhafazakâr bir yorumla ve salt ideolojiden farklı benimsenerek vardır. Başka bir deyişle Kemalizm tam olarak kabul edilmez. Buna karşın, merkez sağ

[84] Ahmet Yıldız, "Kemalist Milliyetçilik", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 2 Kemalizm*, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.211.
[85] Murat Belge, a.g.e., s.34.
[86] Cemil Koçak, "Kemalist Milliyetçiliğin Bulanık Suları", s.38.
[87] Murat Belge, "Mustafa Kemal ve Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 2 Kemalizm*, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.34.
[88] Etienne Copeaux, "Türk Milliyetçiliği Sözcükler Tarih İşaretler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 2 Kemalizm,* ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.45.
[89] Copeaux, a.g.e., s.46.
[90] Yıldız, a.g.e., s.228.
[91] Copeaux, a.g.e., s.46.
[92] Kemal İnal "Türkiye'de Geçmişten Günümüze Din Politikaları ve Eğitime Etkileri", *Dem Dergi*, Yıl 1, Sayı 2, s.13
[93] Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.119-120.
[94] İnal, a.g.e., s.13.

partileri doğrudan Atatürkçülüğü ya da reformları hedef alan hiçbir anlayışı kabul etmemişlerdir. Karşı çıkılan Cumhuriyet değerleri değil bazı reformlar ve reformların uygulanış biçimidir. Parti programlarında da Atatürk ve Cumhuriyet değerlerine aykırı hiçbir ifade yer almamıştır. Ayrıca, parti liderleri Cumhuriyet değerlerini ve Atatürk'ü benimsediklerini çokça belirtmişlerdir.[95]

Merkez sağda geleneklere ve geçmişe önemli referanslar yapılmaktadır, fakat Cumhuriyet rejiminden eski rejime dönüş arzulanmaz. DP lideri Menderes devrimleri (Atatürk inkılaplarını) halkın benimsemesine göre değerlendirmiş ve olumsuz reformları korumayacaklarını belirtmiştir:[96] Muhafazakâr modernleşme anlayışında, toplumun dini ve geleneksel değerlerin dışarıda bırakılarak batılı bir hayatın örnek alınması yoktur; batının girişimciliği, demokrasisi, özgürlüğü ve teknik-bilimsel gelişmişliği örnek alınmalıdır. İlerleme zenginleşme, imar ve inşa faaliyetleriyle sanayileşme ile olur.[97] Karşı çıkılan inkılaplar ise tek parti döneminin baskıcı yönetim anlayışında dini özgürlükleri kısıtlayan ve özellikle dini eğitim alanında yoğunlaşan inkılaplardı. Benzer bir şekilde, Demirel'in modernleşme anlayışı muhafazakâr olup Kemalizm'den birçok noktada ayrışır. Demirel geleneklere bağlı, ıslahatçı ve batılı bir modernleşmeyi savunmaktadır. Batılılaşma; kültürel dönüşümden çok ekonomik kalkınmadır, yol ve baraj yapımıdır, köylere su götürmektir. Bu, "muasır medeniyetler seviyesine ulaşmak" prensibi ve "büyük Türkiye'dir."[98] AP'nin bu eleştirileri ve söylemi Cumhuriyetçi modernleşmeye ya da inkılaplara gelen tepkiyi popülerleştirebilmiş, Demirel'in halk ile iyi iletişim kurabilmesini sağlamıştır. Ayrıca Demirel Cumhuriyet değerlerini korumak adına askeri müdahalelerde bulunulmasına karşı çıkmıştır, zira millet demokrasiye sahip çıktığı gibi Atatürk'e ve Cumhuriyete de sahip çıkacaktır.[99]

DP bir yandan Kemalist rejimi değiştirirken bir yandan da onu muhafaza edecek önlemleri almıştır. İçişleri Bakanlığı'nın bütün il valilerine Atatürk heykellerinin korunması için önlemlerin

[95] Menderes'in Atatürkçü konuşmaları için bknz. Menderes, a.g.e., s.345-349 ve Demirel'in Atatürkçü konuşmaları için bknz. Özgüven, a.g.e., s.3.
[96] Sarol, a.g.e., s.67.
[97] Tanel Demirel, Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi, s.119.
[98] Tanel Demirel, Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika, s.165-170.
[99] Cüneyt Arcayürek, *Demokrasi Dur 12 Eylül 1980*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s.428-429

alınmasını emreden bir tebligatın çıkarılması, siyasi amaçlarla dini istismar etmekle suçlanan Büyük Doğu ve Sebilürreşad gibi yayınlara soruşturma açılması, Atatürk heykellerini ve reformlarını korumayı amaçlayan Atatürk Kanunu diye bilinen kanunun çıkarılması, inşaatına başlanan Anıtkabir'in tamamlanması ve Atatürk'ün cenazesinin buraya nakli ve dini saiklerle yapılan Malatya suikastının ardından bu işten sorumlu tutulan Milliyetçiler Derneği'nin kapatılması, iki DP milletvekilinin ihraç edilmek istenmesi ve Vicdan Hürriyetini Koruma Kanunu adıyla bir kanunu çıkarılması bu önlemlerdendir. Cem Eroğul ise tüm bu yapılanları şekli bir tavır olarak görmekte, Atatürkçülük adına bunların yapıldığına inanmamaktadır.[100]

Hem Menderes hem Demirel Atatürk'e çokça vurgu yapmışlar, onun ilkelerini benimsediklerini belirtmişlerdir. Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkındaki Kanun'u Meclis görüşmelerinde şiddetle savunan Menderes Atatürk'ü hürmetle yad ettiklerini belirtmiştir. Fakat Menderes Atatürk'ün överken onun Milli Mücadele liderliğinden bahsetmiş, ilke ve inkılaplarından hiç bahsetmemiştir.[101] Bu, merkez sağın Atatürk'e bakış açısının önemli bir göstergesidir. Merkez sağda Atatürk bir Milli Mücadele kahramanı ve çağdaşlaşmanın önderidir. Fakat eleştirilemez, yüce bir şahsiyet ve her şeyiyle kabul edilebilir bir lider değildir. Aksine merkez sağın modernleşmeye yönelik eleştirileri Atatürk'ün şahsına da yapılmış sayılır. DP'liler Atatürk'ün ve İnönü'nün tek adamlığına itiraz etmişlerdir. Menderes Atatürk'ü Koruma Kanunu görüşmelerinde Atatürk'ün önemli bir lider ve Milli Mücadele kahramanı olduğunu, rejimin ve şahsiyetinin korunması gerektiğini belirtmiş buna karşın onun topluma uymayan eserlerini kabul etmeyeceklerini ve eleştirilerine devam edeceklerini de eklemiştir.[102] Demirel'in ise Atatürkçülüğü benimsediğini söylemek mümkündür. Demirel milliyetçi muhafazakâr retoriğin güçlü olduğu ve AP'nin dini söylemlere çokça başvurduğu yıllarda bile kendisinin ve partisinin Atatürkçü olduğunu söylemiştir.[103] Demirel Atatürkçü söylemlerini 1990'lı yıllarda Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığı dönemlerinde artırarak devam ettirmiştir.[104] Fakat, Atatürkçülüğün parti tabanında,

[100] Eroğul, a.g.e., s.79.
[101] Menderes, a.g.e., s.345-349.
[102] Menderes, a.g.e., s.67.
[103] Ümit Cizre, *AP Ordu İlişkileri Bir İkilemin Anatomisi,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.46
[104] Uraz, a.g.e., s.146.

özellikle muhafazakâr kesimde ve bazı parti yöneticileri arasında karşılık görmediği de bir gerçektir.

Merkez sağ kadrolarının önemli bir kısmı Atatürkçülüğü benimseyen, hatta bu konuda Kemalist elitten pek de farklı gözükmeyen kimselerdir. Bunlardan, Celal Bayar'ın koyu bir Atatürkçü olduğu hakkında bir şüphe yoktur.[105] Menderes ise hem geleneksel aile bağları hem de batılı eğitim ve hayat tarzını birlikte yaşayan Menderes aslında Kemalist elitlerden farklı değildi. Zaten, Celal Bayar'ın yönlendirmesiyle 1930 yılında CHP Aydın il teşkilatının başına geçen Menderes 1931 yılından istifa edip DP kurucusu olduğu 1946 yılına kadar CHP milletvekili olmuştur. AP yöneticilerinin önemli bir kısmından - özellikle Demirel'e yakın olanların – Atatürkçü olduklarından da şüphe edilemez. TBMM başkanlığı yapmış olan İsmet Sezgin, AP yıllarından DYP yıllarına Demirel'le birlikte hareket eden 1980 sonrası emanetçi genel başkan sonra TBMM Başkanı olan Hüsamettin Cindoruk ve Yıldırım Aktuna gibi isimleri bunlara örnek verebiliriz. Buna karşın AP Atatürkçülüğü her fırsatta vurgulayan bir konuma girmemeye özen göstermiştir. Bunun temel nedeni devletçi-Kemalist CHP ile liberal-halkçı AP'nin tarihî kavgasıdır. "Yani AP anti Kemalist olmayan bir tavrı benimsemiştir, ama Kemalistlerle de tarihî bir husumetin içerisindedir."[106]

Sonuç

Merkez sağ Türkiye'ye özgü bir kavram olmasa da, Türkiye'de merkez sağ kendine özgüdür. DP ile başlayan siyasi hareket olmasının yanında merkez sağın bir ideolojisi vardır. Türkiye'de merkez sağ ideolojik olarak sağ içerisinde eklektik, ılımlı ve bütünsel bir düşünceye karşılık gelir. Dört temel ideoloji ve siyasi unsur merkez sağın siyasi fikrini oluşturur: demokrasi, milliyetçilik ve muhafazakârlık, dini muhafazakârlık ve Atatürkçülük.

Merkez sağın en temel ideolojik unsurlarından biri demokrasidir. Türkiye'de demokratikleşme merkez sağ hareketini de başlatmıştır. Merkez sağ partileri kendilerini Türkiye'de demokrasinin öncüsü olarak sunarlar. Demokratik ilkeler merkez sağ partilerinin en önemli ilkelerini oluşturmaktadır. Demokrasi fikri içerisinde milli irade söylemi merkez sağın en temel vurgusudur. Merkez sağın dayandığı geniş kitle, merkez-çevre ilişkisi bağlamında

[105] Harris, George, "Conspiratorial Democrat", *Political Leaders and Democracy in Turkey*, ed. Metin Heper ve Sabri Sayarı, Lexington Books, Lanham, 2002, s.66.
[106] Cizre, AP Ordu İlişkileri Bir İkilemin Anatomisi, s.47.

çevreye karşılık gelir. Merkez sağda demokrasi popülist anlamda dile getirilmektedir ve bu nedenle popülizm merkez sağda demokrasinin temel öğelerinden birisidir.

Merkez sağ ideolojisinin temel sağcı, ama ılımlı ideolojileri milliyetçilik ve muhafazakârlıktır. Merkez sağın temel söylemlerinden biri milli iradedir. Merkez sağ etnik milliyetçilikten ziyade kapsayıcı bir milliyetçiliği esas alır. Merkez sağ milliyetçiliğinin önemli bir yönü de anti-komünizmdir. Merkez sağın milli iradeye dayalı iktidar söylemi aynı zamanda devleti milletle özdeşleştirme anlamındadır. Merkez sağda din, gelenek, tarih ve devlet gibi muhafazakâr unsurlar milliyetçilikle örtüşür. Dinin milliyetçilikle uzlaşması ortaya Türk-İslam sentezinde ifade edebileceğimiz muhafazakâr milliyetçi bir görüşü ortaya çıkarır. Merkez sağın millet, toplum, din ve devlet gibi birçok siyasi olguya ilişkin görüşleri muhafazakârdır. Merkez sağ muhafazakârlığında en çok vurgulanan kavramların başında devlet gelir. Merkez sağın devlete ilişkin siyasi görüşlerini "siyasi devletçilik" kavramı ile ifade edebiliriz. Merkez sağ milliyetçi/yerli ve muhafazakâr bir devlet anlayışını savunmaktadır.

Merkez sağın dine ait ya da din-siyaset ilişkisine ait görüşleri "dini muhafazakâr" olarak nitelendirilmelidir. Merkez sağda din içerikli icraatlar ya iktidarın din üzerindeki kontrolü gevşetilerek din ve vicdan özgürlüğünün arttırılması ya da geleneksel Türk kültürünün yaygınlaştırılması adına yapılmaktadır. Merkez sağ dine karşı olmadığı savı ile laikliği savunur, fakat farklı yorumlar. Dine saygılı ve dini özgürlükleri koruyan ve ılımlı bir laiklik anlayışı savunulur.

Merkez sağda Kemalizm muhafazakâr bir yorumla ve salt ideolojiden farklı benimsenerek vardır. Buna karşın, merkez sağ partileri doğrudan Atatürkçülüğü ya da reformları hedef alan hiçbir anlayışı kabul etmemişlerdir. Ayrıca, parti liderleri Cumhuriyet değerlerini ve Atatürk'ü benimsediklerini çokça belirtmişlerdir. Karşı çıkılan Cumhuriyet değerleri değil bazı reformlar ve reformların uygulanış biçimidir. Merkez sağın Kemalist değil, ama Atatürkçü olduğu söylenebilir.

Sonuçta, bir siyasi hareket olmasının yanında merkez sağın bir ideolojisi vardır. Merkez sağ ideolojisi; popülist ve milli iradeye dayalı demokrasi, birbirine uyumlu ve ılımlı milliyetçilik ve siyasi devletçiliği içeren muhafazakârlık, dini muhafazakârlık, laiklik ve Atatürkçülük ile açıklanabilir. Merkez sağ bu ideolojik unsurları ile Türk siyasi hayatında belirli dönemlerde hâkim ve ayrıksı bir hareket

olabilmiştir. Bugün siyasi hareket olarak merkez sağ erimişse de toplumda ayrı bir düşünce, ideoloji olarak var olmaya devam edecektir.

KAYNAKLAR

AĞAOĞLU, Samet (1967), *Arkadaşım Menderes*, Baha Matbaası, İstanbul.

AHMAD, Feroz (2007), *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, çev. Ahmet Fethi, Hil Yayınları, İstanbul.

ARCAYÜREK, Cüneyt (1986), *Demokrasi Dönemecinde Üç Adam*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

ARCAYÜREK, Cüneyt (1986), *Demokrasi Dur 12 Eylül 1980*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

ARCAYÜREK, Cüneyt, *Sessiz Darbe,* Bilgi Yayınevi, Ankara.

ATEŞ, Toktamış (1995), *Demokrasi,* Ümit Yayıncılık, Ankara.

BAŞGİL, Ali Fuat (2011), *Din ve Laiklik,* Kubbealtı, İstanbul.

BAYAR, Celal (1983), *Başvekilim Adnan Menderes*, ed. İsmet Bozdağ, İstanbul.

BELGE, Murat (2002), "Mustafa Kemal ve Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 2 Kemalizm*, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.29-43.

BERİŞ, Hamit Emrah (2005), "Türk Sağı ve Liberalizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 7 Liberalizm,* ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.389-415

BOBBİO, Norberto (1994), *Bir Politik Ayrımın Anlamı Sağ ve Sol*, çev. Zafer Yılmaz, Dost Kitabevi, Ankara.

CILIZOĞLU, Tanju (1988), *Zincirbozan'dan Bugüne Demokrasi Mücadelesinde Demirel*, Matay Yayınevi, İstanbul.

CİZRE, Ümit (2002), *AP Ordu İlişkileri Bir İkilemin Anatomisi,* İletişim Yayınları, İstanbul.

CİZRE, Ümit (1999), *Muktedirlerin Siyaseti: Merkez Sağ-Ordu-İslamcılık,* İletişim Yayınları, Ankara.

COPEAUX, Etienne (2004), "Türk Milliyetçiliği Sözcükler Tarih İşaretler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 2 Kemalizm,* ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.44-52.

ÇAVDAR, Tevfik (1985), "Adalet Partisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

ÇEÇEN, Anıl (1999), *Kemalizm,* Cumhuriyet Kitapları, İstanbul.

ÇINAR, Menderes (2009), "Merkezsiz Siyaset Siyasetsiz Merkez", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 9 Dönemler ve Zihniyetler,* ed. Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.497-518.

DAHL, Robert (2010), *Demokrasi Üzerine,* Çev. Betül Kadıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara.

DEMİREL, Süleyman (1999), *Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in Çeşitli Televizyon Kanallarında Yayınlanan Mülakatları,* Başbakanlık Basımevi, Ankara.

DEMİREL, Süleyman (1986), *Köprü,* S:101, ss.20-22.

DEMİREL, TANEL (2004), *Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika*, İletişim Yayınları, İstanbul.

DEMİREL, TANEL (2011), *Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

ERDOĞAN, Mustafa (2005), "Liberalizm ve Türkiye'deki Serüveni", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 7 Liberalizm,* ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul.

EROĞLU, Hamza (1981), *Türk Devrim Tarihi*, Ankara.

EROĞUL, Cem (1998), *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi,* İmge Kitabevi, Ankara.

GEORGE, Harris (2002), "Conspiratorial Democrat", *Political Leaders and Democracy in Turkey*, ed. Metin Heper ve Sabri Sayarı, Lexington Books, Lanham, 55-76.

GİDDENS, Anthony (2009), *Sağ ve Solun Ötesinde,* Çev. Müge Sözen, Metis Yayınları, İstanbul.

HEPER, Metin (2010), *Türkiye'de Devlet Geleneği,* Doğu Batı Yayınları, Ankara.

HEYWOOD, Andrew (2007), *Siyasi İdeolojiler,* çev. Ahmet Kemal Bayram vd., Adres Yayınları, Ankara.

HOBSBAWM, ERİC J. (1993), *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik Program Mit Gerçeklik*, çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

İNAL, Kemal, "Türkiye'de Geçmişten Günümüze Din Politikaları ve Eğitime Etkileri", *Dem Dergi*, Yıl 1, S:2, 12-17.

KİLİ, Suna (2003), *Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli,* İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

KOÇAK, Cemil (2002), "Kemalist Milliyetçiliğin Bulanık Suları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 2 Kemalizm*, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul.

KOMŞUOĞLU, Ayşegül (2008), *Siyasi Yaşamda bir Lider Süleyman Demirel*, Bengi Yayınları, İstanbul.

KÖKER, Levent (2003), *Modernleşme Kemalizm Demokrasi,* İletişim Yayınları, İstanbul.

MARDİN, Şerif (1973), "Center Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", *Daedalus,* S:102, ss.169-189.

MARDİN, Şerif (2011), *Türkiye'de Din ve Siyaset,* İletişim Yayınları, İstanbul.

MENDERES, Adnan (1991), *Adnan Menderes'in Konuşmaları Demeçleri Makaleleri Cilt 1*, ed. Haluk Kılçık, Demokratlar Kulübü Yayınları, Ankara.

MERT, Nuray (2007), *Merkez Sağın Kısa Tarihi,* Selis Kitaplar, İstanbul.

ÖĞÜN, Süleyman Seyfi (2000), *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, Alfa Yayınları, İstanbul.

ÖZBUDUN, Ergun (2000), *Challenges to Democratic Consolidation*, Lynne Rienner Publisher, Colorado ve London.

ÖZGÜVEN, Muharrem (1998), *Devlet Hayatında 50 Yıl Süleyman Demirel*, Ekonomik Haber Ajansı, Ankara.

ÖZKAZANÇ, Alev (1995), "Türkiye'de Yeni Sağ", *Türkiye Ansiklopedisi Cilt 15,* İletişim Yayınları, ss.1218-1224.

SAROL, Mükerrem (1983), *Bilinmeyen Menderes*, Kervan Yayınları, İstanbul.

SARTORİ, Giovanni (1976), *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge.

SAYARI, Sabri (2002), "Adnan Menderes: Between Democratic and Authoritarian Populism"*, Political Leaders and Democracy in Turkey*, ed. Metin Heper ve Sabri Sayarı, Lexington Books, Lanham, ss.77-100.

SUNAR, İlkay (1985), "Demokrat Parti ve Popülizm", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedis*i, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 2076-2086.

ŞEYHANLIOĞLU, Hüseyin (2011), *Türk Muhafazakârlığının Kurumsallaşması ve Demokrat Parti,* Kadim Yayınları, Ankara.

TAŞKIN, Yüksel (2009), "Türkiye'de Sağcılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 9 Dönemler ve Zihniyetler,* ed. Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.451-473.

TUNAYA, Tarık Z. (1995), *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952,* Arba Yayınları, İstanbul.

TUNCER, Nil (2007), "Süleyman Demirel'in Liderliği ve Dış Politika", *Türk Dış Politikasında Liderler*, ed. Ali Faik Demir, Bağlam Yayınları, Ankara, ss.125-146.

TURGUT, Hulus (1992), *Demirel'in Dünyası Cilt1,* ABC Ajansı Yayınları, İstanbul.

URAZ, Abdullah (1994), *Millet Devlet Kucaklaşması,* Eka Haber Ajansı, Ankara.

YETENER, Meltem (2007), "Adnan Menderes", *Türk Dış Politikasında Liderler,* ed. Ali Faik Demir, Bağlam Yayınları, Ankara, ss.25-62.

YILDIZ, Ahmet (2004), "Kemalist Milliyetçilik", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 2 Kemalizm*, ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.210-234.